

POGÁNY FRIGYES a műszaki tudományok kandidátusa

A VÁROSÉPÍTÉSTÖRTÉNET NÉHÁNY MÓDSZERTANI KÉRDÉSE*

A második világháború után súlyos feladatok hárultak a városépítés-történet tudományára. Viszonylagos elméleti elszigeteltségéből ki kellett emelkednie, hogy elpusztult városok újjáépítésénél minél közvetlenebb támpontot nyújtson. A történettudományok egyetlen ágazata sem került olyan közeli kapcsolatba a konkrét alkotó munkával, az építési gyakorlattal, mint a városépítéstörténet. A gyakorlatnak és elméletnek ez az összefonódása az elméleti módszer helyességének is próbaköve lett.

A háborús cselekmények következtében Magyarországon is pusztultak városok, s bár a pusztulás mértéke nem érte el pl. a németországi vagy lengyelországi veszteségek mértékét, az újjáépítéssel kapcsolatos feladatok Magyarországon is sürgetően jelentkeztek, s lényegében hasonló problémákat vetettek fel, mint az említett országokban.

Talán soha ilyen konkrétan nem hangzott el a kérdés: milyen történeti értéket képvisel egy-egy épület, épülecsoport, esetleg egész városrész? Az építész, a városépítő tette fel a kérdést közvetlenül a tervező asztal mellől, s nem csoda, hogy sokszor ő maga, vagy talán művészettörténeti kérdésekben jártasabb építésztársa adta meg a feleletet. A konkrét gyakorlati feladatok természeténél fogva az építész szemlélet vált uralkodóvá az értékítéletek kialakításánál.

A városrendezési tervek alapjául a település adottságait és értékeit feltáró előzetes vizsgálatok készültek. A nagyrészt gazdasági jellegű vizsgálatok között szereplő városképi és műemléki vizsgálat alapján jelölte ki a Műemléki Főhatóság az újjáépítésnél a feltétlenül és lehetőleg fenntartandó műemlékeket és a védendő városképeket. Eddig mintegy 70 város ilyen jellegű vizsgálata készült el. E vizsgálatokat általában építészek és történészek együttesen végezték, de a feladatok gyakorlati jellege folytán az építész szerepe domborodott ki a munkában. Az építészek főként a mai esztétikai felfogásnak megfelelően értékelték a városok műemlékeit, városképeit. Rövid történeti bevezetés után terjedelmes fejezetek tartalmazzák az egyes objek-

* Előadás a „Településtörténet és városépítés” nemzetközi akadémiai munkacsoport 1956 október hóban Erfurtban megtartott nemzetközi ülészakán. Az előadásban érintett elvi problémák tisztázásával kapcsolatban Kisléghy Nagy István és Dercsenyi Dezső a szerző segítségére voltak.

tumok, illetőleg városképi egységek részletes építészeti leírását és értékelését, a megtartásukat szabályozó rangsorolást. E vizsgálatokban az egyoldalú építészesztétikai szemlélet mellett a szigorúan tudományos történeti szemlélet legtöbb esetben háttérbe szorul.

Városaink elmélyültebb, részletesebb történeti kutatása természetesen nem szünetelt, de nem tudott lépést tartani az első évek lendületével, igényeivel. A behatóbb várostörténeti kutatás főként egy-egy városmonografiára vagy folyóiratokban megjelenő tanulmányokra korlátozódott. Az említett alaposabb történeti munkák — a feldolgozás módszerében — az előbbiekhöz képest éppen az ellenkező véglet felé tolódtak el. A város keletkezésének, alakulásának történeti feltételeit részletesen feltárják, emellett azonban gyakran az sikkad el, legalábbis háttérbe szorul, ami keletkezett, alakult, fejlődött, tehát maga a város.

Ez a módszer természetesen nem kifogásolható, ha az elsődleges cél bizonyos történeti összefüggések tisztázása, a társadalom fejlődésének nyomkövetése, amikor a városépítés és az építészeti tevékenység történetének vizsgálata csak eszköz, hogy ennek oldaláról közelítsük meg a társadalom fejlődésének folyamatát. Városépítészettünk mai korszakában azonban — mint már utaltam rá — a városépítéstörténeti feldolgozás eddigőtől eltérő új típusának kiérlelése sürgős gyakorlati követelmény.

Néhány esztendővel ezelőtt ismertük fel a magyar városépítéstörténet tudományának az előzőkben vázolt kettős arculatát. A túlnyomórészt általunk, építészek által végzett vizsgálatok sokszor túl merészen megfogalmazott műemléki kötöttségeivel, konkrét utasításaival kapcsolatban felvethetjük a kérdést: mit védünk? valódi értéket, vagy azt, amit főként pillanatnyi esztétikai szemléletünk alapján annak hiszünk?

A műemlékek helyes értékelésének elvi kérdéseiről több tanulmányt dolgoztunk ki, amelyekben eleinte kissé merev kategóriákban törekedtünk az értéktényezőket osztályozni. Ezek a tanulmányok igen hasznos eredményeket jelentettek a folyton érlelődő metodika szempontjából. Hálásan gondolok vissza az 1952-ben Lengyelországban tett tanulmányutamra, amikor a lengyel módszereket közvetlenebb módon is megismerhettem, s az ott szerzett tanulságokat számos vonatkozásban magam is gyümölcsöztethettem. Az ott szerzett inspirációk alapján fejlesztettük tovább a városközpontok építészeti és történeti vizsgálatának módszereit, s a budai vár helyreállításának elvi problémái is tovább érlelődtek. 1954-ben dolgozta ki az Építőipari és Közlekedési Egyetem Városépítési tanszéke — ahol akkor magam is működtem — a városépítéstörténet metodikáját, amelynek alapján egy mű, Győr városépítéstörténeti monográfiája már el is készült. Az említett metodika komoly haladást jelentett, el kell azonban ismernem, hogy ma sem áll még rendelkezésünkre olyan városépítéstörténeti módszer, amely véleményünk szerint korunk gyakorlati feladatai szempontjából már kellően kiérlelt lenne.

A magyar városépítés-történetírás helyzetének és elvi problémáinak vázlatos exponálása után a városépítéstörténeti kutatómunka módszerére vonatkozólag néhány olyan szempontra szeretnénk rámutatni, amelynek helyes érvényesítése érdekében tudatosan erőfeszítéseket teszünk.

Mindenekelőtt szükség van arra, hogy az alkotó építész, a városépítő sajátos szemléletét a történész szemléletével szervesen összehangoljuk. Az összehangolódás terén már komoly eredményeket értünk el, de a két szemlélet

még nem hatotta át teljesen egymást. Legtöbbször két különböző tanulmányban párhuzamosan jelentkezett.

Építész-szemlélet alatt az aktív, alkotó építész sajátos felfogására gondolok, amelyben az építő társadalom produktuma, a történeti folyamat által létrejött város építészeti műként, anyagi és szellemi funkció kielégítésére szolgáló látható, tapintható alkotásként jelenik meg. Az építész szemében a város főbb funkciói épp úgy kirajzolódnak, mint művészi síkon a kompozíció, vagyis a művészi forma jellemző jegyei, főbb elemeinek rendszere. A funkcionális és művészi karakterisztikumok az egészséges építészeti szemléletben elválaszthatatlanul összeforrnak.

Az építészeti valóságot — tehát a várost — karakterisztikus jegyeiben kell megragadnunk, hiszen a bonyolult organizmus rendkívül sok komponensből összetevődő egységét minden részletében nem ismerhetjük meg, s történetileg nem követhetjük nyomon. Ebben a vonatkozásban a történeti munka nem mindig elég tudatos. Gyakran éppen a lényegtelen jegyek domborodnak ki, s mozaikszemekre hull szét a valóságban szervesen formálódó, fejlődő városalakulat. Az ilyen kutatás természetesen nem lehet alkalmas arra, hogy az újjáépítés alapjául szolgáló értékelésnek megfelelő bázist biztosítson. A lényeg kiemelésében, a főbb karakterisztikumok felismerésében rejlik az építész-szemlélet ereje. Ez a valóságérzésből folyó felismerő képesség az elszigetelt történetiszemléletből viszont igen gyakran hiányzik, illetőleg más vonatkozásban jelentkezik.

Az említett oknál fogva volt hasznos az épületek, együttesek, városok építészeti analízise, az építészeti leírások módszerének kifejlesztése az utóbbi évek folyamán. Nemcsak a műemléki topográfiák építészeti és városképi leírásainak kiérlelésére gondolok, hanem terek, városközpontok jól összefogott, rövid analízisére, amelyre Magyarországon nagy súlyt fektettünk. Ezek az analízisek fontos felmérésekre is támaszkodnak s ezáltal a főbb építészeti karakterisztikumok, sőt kompozíciós jellegzetességek is kirajzolódnak. Ilyen jellegű rövid analízisek kiváló példáit találtam e konferencián résztvevő országok szakirodalmában is. E példák közül — helyszíni tapasztalataimra is támaszkodva — csupán egyet ragadok ki: Zamosc központi térrendszerének analízisét.

A város alkati jellegzetességei: kapcsolódás a tájhoz, a városrészek rendeltetészerű tagolódása, utca és térítmika, főépületek elhelyezésének módja, építészeti dominánsok jellege, a részegységek funkcióiból folyó morfológiai jelleg, az utcák vonalvezetése, légtérarányok, az utca és térfalak plasztikája, színe, az alkotó elemek, épületegységek építészeti sajátosságai — hogy csak néhány kiragadott karakterisztikumot említsek — jól rendszerezve, helyesen kiválogatva és csoportosítva a város építészeti lényegét, szinte extraktumát adják. A történeti fejlődés folyamán alakuló, változó várost is ilyen karakterisztikumaiban kell megragadni. Arra kell törekedni, hogy a fejlődő változó valóság egy-egy fontos korszakban is mint kézzel fogható építészeti alkotás lényeges jegyeiben jelenjék meg előttünk. Ha az építészeti és történeti szemlélet teljesen áthatják egymást, akkor a történeti vizsgálat céltudatosan tör a lényeges jegyek, jellegzetességek keletkezésének, változásának tisztázására, észre fogja venni az új sajátosságok feltűnését, azok okait, feltételeit is.

A város építészeti sajátosságainak ilyen történeti vizsgálata vezethet el a városban rejlő műemléki értékek helyes felismeréséhez. Ezekre az értékekre az elszigetelt építészeti szemlélet csupán egyoldalú utalásokkal mutathat

rá. Ez az elszigetelt építészeti szemlélet felismeri ugyan a lényeges, karakterisztikus jegyeket, de általában saját korának esztétikai szemüvegén keresztül ítél és ezért az értékeknek csak egyik kategóriájához jut el. A sokrétű értékelés már a karakterisztikumok történeti kialakulásának pontos ismeretéből fakad.

S itt jutottam el a városépítéstörténeti munka ma megkövetelt legnehezebb metodikai kérdéséhez, az értékelés problémájához.

Igényünk, hogy az életünkben szerepet játszó tényezők jelentőségét meghatározzuk, s felismerjük, hogy azok miképpen szolgálják társadalmi és egyéni létünk fejlődését, tökéletesedését. Az értékelésre objektív alapokat keresünk.

Ha az értékelésnek elvben vannak is objektív alapjai, még nem bizonyos, hogy az értékmérő minden esetben könnyen, exakt módon definiálható. Különösen, amikor a múlt anyagi kultúrájának hagyatékát értékeljük, léphet előtérbe az értékelésre kiható, természetesen nem mindig káros szubjektív érzelmi tényező. Ezek az érzelmi tényezők néha a túlzott romantika, szentimentalizmus világába süllyedve hitelüket veszítik, de a korszerű műemléktudomány, amely minden értéktényezőt számba vesz, a műemlékekhez fűződő érzelmi szálak terén is rendet kíván teremteni. Ha a műemlék jelentőségét, értékét az élet természetes érdekének, a társadalom és egyén tökéletesedésének, fejlődésének szempontjából ítéljük meg, akkor a műemlék már nem a múlton elmerengő szentimentalizmus ébrentartója, hanem kultúránk szerves és aktív része, amely — mint minden kultúrérték — a jövőt, a fejlődést szolgálja. Ha a múlt hagyatéka nem ezt a célt tölti be, akkor nem műemlék, és védelme, fenntartása indokolatlan. Ha azonban kultúránk aktív tényezője, fenntartásáért nagy áldozatokat is meg kell hoznunk, mert más kultúrértékkel általában nem pótolható.

Határozottan megfogalmazható alapra épül fel szemünkben a korszerű műemlékvédelem és az ezt szolgáló városépítéstörténet értékelési módszere.

A műemlékek két, régóta ismert érték kategóriája: a történeti és esztétikai érték. Ezeket természetesen nem választhatjuk el mereven egymástól. Az utóbbi évtizedek esztétikai irodalma és a jelenlegi témák körül folytatott előzetes viták is azt mutatják, hogy ezek a hagyományosan megkülönböztetett érték kategóriák bonyolult kapcsolatban vannak. A dialektikus logikai és értékelméleti kutatások igen sokat tehetnek még, hogy a műemlékvédelemben korszerű filozófiai, vagyis a tudományokban közösen használatossá vált megoldásokra támaszkodhassunk.

A továbbiakban a művészettörténeti és műemlékvédelmi szakemberek és szakirodalom általános szóhasználatából indulunk ki. Az említett érték kategóriák belső tartalmát és viszonyukat ezen az alapon próbáljuk megközelíteni.

Először a tágabb, átfogóbb érték kategóriára, a történeti értékre térünk ki. Ennek az érték fogalomnak a jelentését általában nem szokták meghatározni, annak ellenére, hogy a tudományos munkában állandóan használt fogalom. Ha azonban közelebbről vizsgáljuk jelentését s afelől érdeklődünk, hogy a szakemberek általában mit értenek rajta, kiderül, hogy értelmezése többféle, s néha elég felszínes. Talán nem véletlen, hogy két végletes értelmezése leggyakrabban az alkotó építész és a kutató történész felfogásában, szemléletében szokott jelentkezni.

A történész számára az elmúlt korok hagyatékának elsősorban adatértéke van. Egy-egy adat, mint történeti dokumentum fontos láncszeme lehet a történeti fejlődés szerves folyamatának tisztázásában.

A történeti érték tág kategóriáján belül a pusztá adatértéknek szinte ellenpólusa az aktív hagyományban rejlő érték. A múlt hagyatéka ugyanis nem mindig csupán egyszerű adat, történeti ismereteinknek egyik hiányzó láncszeme, hanem igen gyakran a fejlődés törvényszerű vonalát elének vetítő aktív kultúrtényező, amely a nép, a nemzet öntudatát izmosítja, saját alkotó készségét, képességeinek tipikus jegyeit tükrözi, tudatosítja, s ezáltal élményszerű ösztönzést nyújt új értékek létrehozására.

Az építészek hajlamosak arra, hogy mindent az alkotó munka szempontjából értékeljenek. A történeti értéket szinte kizárólag az utóbb említett értéktípusban látják, különösen akkor, ha a hagyomány-érték szuggesztív hatását az esztétikai érték közvetlen megragadó ereje is fokozza.

Ha az objektumban a mindig meglevő adatértéken túl hagyományok is megtestesülnek, állandóan aktív, nevelő, fejlesztő kultúrértékké válik, amelynek fenntartása érdekében sokszor igen nagy áldozatokat is vállalni kell.

A történeti értéknek — a vázolt két típuson kívül — még számos más, közbenső és természetesen keveredő válfaja lehetséges. Bizonyos objektumokat vonatkozások fűzhetik történeti eseményekhez, személyekhez, s így mint kegyeleti tárgyak jelentenek történeti értéket. Gyakran hagyományos, vagy történetileg jelentős eszméket őriznek, értékes asszociációkat keltenek s ezáltal a nép megbecsülésének, vonzódásának tárgyai. Sokszor még a romantikus érzések felébresztői is aktív kultúrtényezők lehetnek, ha a múlt felidezésének a vágya még nem gátolja a jelen élet lendületét, aktivitását.

Nem törekszem a történeti értékek fajtáit valamilyen merev rendszerbe foglalni. A történeti értékek részletes kategorizálása, fajtáinak megkülönböztetése, könnyen szkematizmushoz vezethet, de ha ez a rendszerezés a szempontok kiszélesítését és nem megmeregítését jelenti, akkor általa a kutatás módszerét csiszoljuk, finomítjuk. Az értékelés szempontjainak kiérlelése visszahat a történeti kutatás módjára, a kutatásban célt jelöl, irányít. A helyes értékelést tudatosan szem előtt tartó történeti kutatás biztosíthatja, hogy a konkrét tervezés műemléki szempontból viszonylag objektív alapokra támaszkodhat. Egészen más jelentősége lesz pl. egyes karakterisztikumoknak, ha azok ad hoc történeti események eredményei, egyszeri véletlen művei, vagy ha bennük korszakok fölött is átívelő törvényszerűen jelentkező helyi, esetleg népi, nemzeti hagyomány, alapvető és jellegzetes magatartás tükröződik. A rendszeres vizsgálatból az is kiderülhet, hogy szívósan fennmaradó jellegzetességek csak kényszer szüleményei voltak, s a létrehozó okok megszűnésével szükségképpen kiküszöbölődnek, vagy a jövőben kiküszöbölhetők. Éppen a magyar városok történetében találkozunk mind gyakrabban ilyen jelenségekkel. Csupán Győr, Pécs, vagy néhány alföldi városunk fejlesztésének problémáira utalok. Súlyos milliók helyes felhasználásáról van szó, arról, hogy a műemlékek és történeti értékű városrészek fenntartására, újjáépítésére fordítható aránylag csekély összegeket valódi értékek megőrzésére használjuk fel.

A múlt hagyatékának jelentőségét esztétikai értéke is biztosíthatja, fokozhatja. Az esztétikai értékelés még az eddigieknél is bonyolultabb kérdéseket vet fel a városépítéstörténet metodikáját illetően. E kérdések behatóbb taglalása nem fér e rövid előadás keretei közé, ezért csak azokra a főbb szempontokra utalok vázlatosan, amelyek a magyarországi történeti kutatómunka áttekintése kapcsán bennem önkéntelenül felmerülnek.

Az esztétikai értékelés általában a jelenben érvényesülő esztétikai jelentőségre, kvalitásra szokott szorítkozni. A történeti vizsgálat ritkán terjeszkedik ki arra, vajon a tárgyalt objektum — épület vagy városrész — esztétikailag milyen jelentőségű volt a múltban, főként keletkezése idején. A jelenben érvényesülő esztétikai érték bizonyos lényeges vonásokban azonos lehet az eredeti építési korban megvalósuló esztétikai értékkel, de attól sokszor el is térhet (pl. váromok esztétikai értéke, maradványok új környezetbe illeszkedésének az eredetitől eltérő szépsége stb.). Ha a múlt művészeti alkotása a jelenben már nem kifejező, eredeti esztétikai értéke számunkra megszűnt, de az is lehet, hogy a régít új esztétikai érték váltotta fel. Az eredeti esztétikai jelentőség azonban mint történeti érték igen fontos tanulságokat jelenthet a kutatás számára, ha valamiképpen megközelíthető. A városépítéstörténeti kutatás értékelő módszerére nézve ismét fontos szempontok lépnek előtérbe. Nem közömbös, vajon tudatosan, művészi célokat követve, valamely eszme reprezentálására keletkezett-e egy mű, épület, tér vagy városrész, vagy ösztönös tevékenység eredménye, amely ennek ellenére korábban is esztétikai jelentőséggel bírhatott. S végül, ha valamit sohasem tartottak művészi értéknek, de a jelenkor emberének esztétikai élményt nyújt, ez is lényeges tényező lehet a végső értékítéletek kialakításában.

Ha a város alakulásának, formálódásának dialektikus folyamatát felismerjük, valójában már át is hatotta egymást az építészeti és történeti szemlélet. A dialektikus történeti szemléletnek meghatározott cél, a város konkrét építészeti valóságának megragadása felé kell irányulnia. Az építészet és városépítészet lényegét, belső dialektikáját tisztánlátó városépítéstörténeti kutatás alapján ismerjük fel egy történeti város, vagy városrész helyreállításának jogos határait. A budai Várnegyed pl. egy meghatározott kornak megfelelően, teljes történeti hűséggel nem állíthatjuk vissza. A díszletszerűen visszaálmodott külső burok és az elkerülhetetlenül bekövetkező új tartalom kibékíthetetlen ellentéte megfosztaná a városrészt a muzeális tárgy tulajdonképpeni értékétől, a minden ízében hiteles eredetiségétől. A történeti szemlélet tanít meg bennünket, építészeket, hogy a városrészt nem egy korhoz rögzített múzeumi tárgyként becsüljük, hanem az egész együttest, mint állandóan változó, fejlődő, szinte élő szervezetet tekintsük és éppen azért kívánjuk ebben az életfolyamatában továbbra is fenntartani, mert változó, fejlődő életének sajátos életelveiben rejlik számunkra az igazi érték. Ez az értékelés annál indokoltabb, mert a történelmi jellegű városképek sohasem tükröznek maradéktalanul egy-egy korszakot, viszont maradéktalanul tükrözik a változások, a szintézisek jellegét, az újnak a régihez való hagyományos viszonyát.

Ez az érték csak növekszik, ha az újabbnak a régihez való kapcsolata több időrétegen át a mindenkori jelenbe torkollik. Ekkor a forma és tartalom között már nincs ellentét, hiszen a folyton változó, fejlődő forma éppen a hasonlóan változó, fejlődő tartalom hordozója. A városképi együttes értéke tehát nemcsak az egyes formák rögzítésében, hanem elsősorban a változás helyi színezetű módjában, ritmusában, az újnak a régihez való sajátos illeszkedésében rejlik.

Az eddig érintett szempontok a városépítés-történetírás műfaji kérdésében is bizonyos irányítást nyújtanak.

A városépítéstörténeti kutatásra nálunk főként az egyes városok monografikus feldolgozása jellemző. Ennek a már említett gyakorlati szempontokon

túl az is oka, hogy a monografikus részletmunkák vezetnek majd el a nagyobb szintézisekhez. De elősegíti a tudományos munkának ezt a műfaját városaink, műemlékeink ismertetésének, propagálásának igénye is.

Véleményem szerint azonban nem helyes, ha a városépítéstörténeti irodalom úgyszólván kizárólag városmonográfiákra korlátozódik. A kutatási területek megfelelő felosztásának elvi alapjai vannak.

Az egyesre, az egyedire vonatkozó vizsgálatok rendszerességét és céltudatosságát az általános vonatkozások ismerete nagyban elősegíti. Ha a várost mint építészeti alkotást tipikus jegyeiben kívánjuk történetileg vizsgálni, e tipikus jegyek felismerése már eleve valamilyen típus ismeretét tételezi fel. Az általános és az egyedi megismerése egymást szükségképpen kiegészíti. Egyik folyamat a másikra visszahat. Egy város egyedi karakterisztikumai is legalább halványan körvonalozódó általános fogalmak ismeretéből adódnak, s a bonyolult történeti folyamatban csakis akkor tájékozódhatunk a már leszögezett céljainak megfelelően, ha a vonatkozások szövedékében a lényegest a lényegtelenről megkülönböztetjük. A monográfiáknak olyanoknak kell lenniük, hogy nyomukban majd az általánosítás minél könnyebben megvalósulhasson. De, hogy ez fejlettebb fokon lehetséges legyen, a monográfiákkal párhuzamosan általános jellegű vizsgálatoknak is kell készülni. Szinte a megközelítő módszerhez hasonlóan érlelődnek a városépítéstörténeti tudomány eredményei. Magyarország Műemléki Topográfiája első budapesti köteténél szerkesztőtársammal, Dercsényi Dezsővel a majdani általánosító, szintetizáló munkát próbáltuk egyengetni. Már típusjelenségek kutatását, tűztük ki célul. Nemcsak a konkrét terület épületeiben, hanem városképeiben is arra törekedtünk, hogy a terület építészeti arculata az egyedileg kiemelkedő értékkel és a típusjelenségekkel pregnánsan rajzolódjék ki. Sajnos e kötetben a típusjelenségek építészeti analízise és a történeti fejlődés folyamata még egymástól részben elszakítva jelentkezik.

A monografikus feldolgozásoknak is szempontokat adó, általános jellegű tanulmányok egyik legújabb példája a magyar város jellegzetességeinek kutatására vonatkozik. Ezt a tanulmányt Granasztói Pál készítette, akinek programba felvett referátuma e tanulmány rövid ismertetése. Úgy hiszem, hogy a referátum anyaga is megfelelően indokolja az általános témák vizsgálatának szükségességét. Ezt az indoklást azonban a tudományos életben fejlett országok szakirodalmában is megtalálhatom. Kiváló városmonográfiák mellett típusjelenségek kutatására is számos értékes példa van. Egy-egy nagyobb terület, ország településtípusainak vizsgálata pl. nélkülözhetetlen szempontokat ad a részletes monografikus feldolgozás számára is. Az ilyen jellegű munkát szorgalmazza a Német Építészeti Akadémia, melynek értékes kiadványait mi is igen nagy haszonnal tanulmányozzuk. De összehasonlíthatatlanul nagyobb hasznot jelentenek majd a konferencia közvetlen tanulságai, személyes élményeken keresztül leszűrt eredményei, amelyek rá fogják nyomni bélyegüket hazai tudományos munkánkra is.

A Magyar Tudományos Akadémia nevében ezúton is köszönetet kell mondanom a Német Építészeti Akadémiának, s különösen az Akadémia keretében működő Forschungsinstitut für Theorie und Geschichte der Baukunst igazgatójának, dr. Gerhard Strauss akadémikusnak, hogy hazánkat, népünket szolgáló tudományos munkánk fejlesztését ilyen hathatósan lehetővé tette.